M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.
Ser. 680

Title: Tarka Bhasha

Satre

680

तर्कभाषा ||(?)

Tarka Bhāshā	: **Title**
: :	: Author
: :	: Editor
: :	: Year. Vols.
: :	: Publisher
680 : :	: Remarks

श्री शांय

श्रीसदाशिव

नमः श्रीगोपालाय ॥ ॥बालोपि यो न्यायनये प्रवेशमल्पेन वांछत्यलसः श्रुतेन ॥ संक्षिप्तयुक्त्यन्वितर्कभाषा प्रकाश्य
ते तस्य कृते मयैषा ॥१॥ प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टांतसिद्धांतावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितंडाहेत्वाभासछल
जातिनिग्रहस्थानानां तत्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति न्यायस्यादिमं सूत्रमस्यार्थः ॥ प्रमाणादिषोडशपदार्थानां तत्वज्ञा
नान्मोक्षप्राप्तिर्भवतीति न च प्रमाणादीनां तत्वज्ञानं तावद्भवति यावदेषामुद्देशलक्षणपरीक्षा न क्रि
यंते ॥ यदाह भाष्यकारः ॥ त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः ॥ उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति उद्देशस्तु नाममात्रेण वस्तुसंकी
र्तनं ॥ तच्चास्मिन्नेव सूत्रे कृतं ॥ लक्षणं त्वसाधारणधर्मवचनं ॥ यथा गोः सास्नादिमत्वं ॥ लक्षितस्यैतल्लक्षणमुपपद्यते न
वेति विचारः परीक्षा ॥ तेनैते लक्षणपरीक्षे प्रमाणादीनां वक्तव्यार्थं कर्तव्ये ॥ तत्रापि प्रथममुद्दिष्टस्य प्रमाणस्य लक्ष
णं तावत् क्रियते ॥ प्रमाकरणं ॥ प्रमाणं ॥ अत्र प्रमाणं लक्ष्यं प्रमाकरणं लक्षणं ॥ ननु प्रमायाः करणं चेत् प्रमाणं तर्हि
तस्य फलं वक्तव्यं ॥ करणस्य फलवत्वनियमात् ॥ सत्यं ॥ प्रमैव फलं साध्यमित्यर्थः ॥ यथा छिदाकरणस्य परशोः ॥ छिदैव २

फलं ॥ का पुनः प्रमा यस्याः करणं प्रमाणमुच्यते ॥ यथार्थानुभवः प्रमा ॥ यथार्थ इत्ययथार्थानां संशयविपर्यय
तर्कज्ञानानां निरासः ॥ अनुभव इति स्मृतेर्निरासः ॥ अनुभवो नाम स्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानं ॥ किं पुनः करणं साधकतम
करणं ॥ अतिशयितं साधकं साधकतमं ॥ प्रकृष्टं कारणमित्यर्थः ॥ ननु साधकं कारणमिति पर्यायाः ॥ तदेव न ज्ञा
यते किं तत्कारणमित्युच्यते ॥ यस्य कार्यात्पूर्वभावो नियतोनन्यथासिद्धश्च तत्कारणमिति ॥ यथा तंतुवेमादिकं
पटस्य ॥ यद्यपि घटोत्पत्तौ दैवादागतस्य रासभस्य पूर्वभावो विद्यते तथापि नासौ नियतः ॥ तंतुरूपस्य निय
तः पूर्वभावोस्त्येव किंत्वन्यथासिद्धः पटरूपजननोपक्षीणत्वात् ॥ पटं प्रत्यपि कारणत्वे कल्पनागौरवा
दिति ॥ तेनानन्यथासिद्धनियतपूर्वभावित्वं कारणत्वं ॥ अनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावित्वं कार्यत्वं ॥ यत्तु क
श्चिदाह ॥ कार्यानुकूलान्वयव्यतिरेकि कारणमिति तदयुक्तं ॥ नित्यविभूनां व्योमादी
अन्यथासिद्धत्वप्रच्युतेः यत्र कृतस्य यस्य पूर्वभावोऽवगम्यते तत्तेनान्यथासिद्धं यथा तंतुरूपं पटं प्रति अन्यथासिद्धं केषांचित्तु परत्वे त्वनेन रूप
स्य पूर्वभावोऽवगम्यतानापरं प्रति तन्तुरूपं तेनान्यथासिद्धं ॥

नांकालतो देशातश्च व्यतिरिक्तस्य संभवेनाकारणत्वप्रसंगात् तच्च कारणं त्रिविधं। समवाय्यसम
वायिनिमित्तभेदात्। तत्र यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणं। यथा तंतवः पटस्य। तंतु
ष्वेव हि पटः समवेतो जायते न तुर्यादिषु। न तु तंतुसंबंधस्तुर्यादिभिः संबंधोपि विद्यते। तत्कथं तंतु
ष्वेव हि पटः समवेतो जायते न तुर्यादिषु। तत्र द्विविधः संबंधः संयोगः समवायश्चेति। तत्रायुतसिद्ध
योः संबंधः समवायः। अन्ययोस्तु संयोग एव। कौ पुनरयुतसिद्धौ। ययोर्मध्ये एकमपराश्रितमेवावतिष्ठ
ते। तावयुतसिद्धौ। तदुक्तं। तावेवायुतसिद्धौ द्वौ विज्ञातव्यौ ययोर्द्वयोः। अवश्यमेकमपराश्रितमेवावति
ष्ठते। यथावयवावयविनौ। गुणगुणिनौ। क्रियाक्रियावंतौ। जातिव्यक्ती। अंत्यविशेषनित्यद्रव्ये चेति। २
अवयवादयो हि यथाक्रममवयव्याद्याश्रिता एवावतिष्ठंते। अविनश्यंतः। विनश्यदवस्थास्त्वनाश्रि
ताश्चावयव्यादयो ह्यवतिष्ठंते। यथा तंतुनाशसमनंतरं पटनाशे निर्गुणः। २
पटः

रित्येवं स्यात ४

एवधार्यते। तेन धूमाग्न्योः स्वाभाविकः संबंधः। न त्वौपाधिकः। स्वाभाविकसंबंधो व्याप्तिरित्युच्यते। तदनेन व्याप्य
धूमाग्न्योर्व्याप्तिग्रहणानंतरं स एव धूमज्ञानं तत्रस्थं पर्वतादौ पश्यदेव धूमादिज्ञानं तद्द्वितीयं ततः
पूर्वगृहीतां धूमाग्न्योर्व्याप्तिं स्मरन् तत्र पर्वते तु न धूमं परामृशति। अस्ति अत्र पर्वते अग्निना व्याप्तो धू
म इति। तदिदं धूमज्ञानं तृतीयं तत्त्वावश्यमभ्युपेतव्यं। अन्यथा यत्र धूमस्तत्राग्निरिति स्मृत्वा कथमग्नि
नानुमितिर्भवेत्। तस्मादिदमपि धूमोस्तीति ज्ञानमन्वेषितव्यं। अयमेव लिंगपरामर्शः। अनुमि
तिकरणत्वाच्चानुमानं। तस्मादस्त्यत्र पर्वतेग्निरित्यनुमितिरुत्पद्यते। ननु कथं प्रथ
मं महानसे एव तु धूमज्ञानं तत्राग्न्यनुमापकं। सत्यं व्याप्तेरगृहीतत्वात्। गृहीतायामेव व्या
प्तावनुमित्युदयात्। अथ व्याप्तिनिश्चयोत्तरकालं महानसेपि वाग्निरनुमीयतां। मैवं। अग्नेर्दृ
ष्टत्वेन संदेहस्याभावात्। संदिग्धश्चार्थोनुमीयते। तथोक्तं नाप्यनुपलब्धे न निर्णी

तेऽर्थेन्यायः प्रवर्त्तते। अपितर्हि संदिग्धे। अथपर्वतगतमात्रस्य पुंसो यद्धूमस्य ज्ञानं। तत्कथं ना
ग्निमनुमापयति। अस्तिवात्राग्निः संदेहः। साधकबाधकप्रमाणाभावेन संशयस्यन्याय्यत्वात्। प्र
त्वात्तु सत्यं। अगृहीतव्याप्तेरिव गृहीतविस्मृतव्याप्तेरपि पुंसोऽनुमानानुदयेन व्या
प्तिस्मृतेरप्यनुमितिहेतुत्वात्। धूमदर्शनाद्व्याप्तिं स्मरति। यो यो धूमवान् सोऽग्निमान्
यथा महानस इति। तेन धूमदर्शनजनितेन व्याप्तिस्मरणेनोत्पन्नं तृतीयं धूमज्ञानं तत्तु ज्ञानं तृतीयं।
धूमवांश्चायमिति। तदेवाग्निमनुमापयति। नान्यत्। तदेव लिङ्गपरामर्शः। तेन व्यवस्थित
मेतल्लिङ्गपरामर्शोनुमानमिति। तच्चानुमानं द्विविधं स्वार्थं परार्थं चेति। स्वार्थं स्वप्रतिपत्तिहे
तुः। तथाहि। स्वयमेव महानसादौ विशिष्टेन प्रत्यक्षेण धूमाग्न्योर्व्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतसमी ८
पं गतः। तद्गते चाग्नौ संदिहानः पर्वतवर्त्तिनीमविच्छिन्नमूलामभ्रंलिहां धूमरेखां पश्यन्

अन्वये साधनं व्याप्यं साध्यं व्यापकमिष्यते। साध्याभावोऽन्यथा व्याप्यो व्यापकः साधनात्ययः॥१०
व्याप्यस्य वचनं पूर्वं व्यापकस्य ततः परं। एवं [illegible]

धूमदर्शनादुद्बुद्धसंस्कारो व्याप्तिं स्मरति यत्र धूमस्तत्राग्निरिति। अत्रापि धूमोस्तीति प्रतिपद्यते। तस्मा
दत्र पर्वते वह्निरस्तीति स्वयमेव प्रतिपद्यते। तत्स्वार्थानुमानं। यत्तु स्वयं धूमादग्निमनुमाय परं बो
धयितुं पंचावयववाक्यं प्रयुंक्ते। तत्परार्थानुमानं। तद्यथा। पर्वतोऽग्निमान् धूमवत्त्वात्। पर्व
यो यो यो धूमवान् सोऽग्निमान् यथा महानसः। तथा चायं। तस्मात्तथेति। अनेन प्रतिपादितात्
पंचरूपोपपन्नाल्लिङ्गात्परोप्यग्निं प्रतिपद्यते। तेनैतत्परार्थानुमानं। तत्र पर्वतस्याग्निमत्त्वं साध्यं धू
मवत्त्वं हेतुः। स चान्वयव्यतिरेकी। अन्वयेन व्यतिरेकेण व्याप्तेः। तथाहि। यत्र धूमस्तत्राग्निर्यथा विधमहान चा
महानस इत्यन्वयव्याप्तिः। महानसे धूमाग्न्योरन्वयसद्भावदर्शनात्। एवं यत्राग्निर्नास्ति तत्र धूमोपि
नास्ति यथा महाह्रद इति व्यतिरेकव्याप्तिः। महाह्रदे धूमाग्न्योर्व्यतिरेकसद्भावदर्शनात्। व्यतिरेक
व्याप्तेस्त्वयं क्रमः। अन्वयव्याप्तौ यद्व्याप्यं तदभावो व्यापकः। यत्तु व्यापकं तदभावोऽत्र व्याप्यमि इ
ति। तदुक्तं। व्याप्यव्यापकभावो हि भावयोर्यादृगिष्यते। तयोरभावयोस्तस्माद्विपरीतः प्रतीयते॥

न देवं धूमवत्त्वे हेतावन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिरस्ति। यत्तु वाक्ये केवलमन्वयव्याप्तिरेव प्रद
श्यते तेन देकेनापि विवक्षितार्थत्वात्। तत्राप्यन्वयस्यावकत्वात् प्रदर्शनं कृतं मार्गेण सिद्धत्वात्। अर्थस्वव
क्रेण साधनायोगात्। न तु व्यतिरेकव्याप्तेरन्वाबात्। न देवं धूमवत्त्वे हेतुरन्वयव्यतिरेकी। एवमप्र
न्येष्वनित्यत्वादौ साध्ये कृतकत्वादयो हेतवोऽन्वयव्यतिरेकिणो द्रष्टव्याः। कश्चिद्धेतुः के
वलव्यतिरेकी। तद्यथा। सात्मकत्वे साध्ये प्राणादिमत्त्वं हेतुः। यथा जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणा
दिमत्त्वात्। यत्सात्मकं न भवति तत्प्राणादिमन्न भवति। यथा घटः। न तु देहं जीवच्छरीरं त
था तस्मान्न तथा। अत्र हि जीवच्छरीरस्य सात्मकत्वे साध्ये प्राणादिमत्त्वं हेतुः। स केवल
व्यतिरेकी अन्वयव्याप्तेरभावात्। तथा हि। यत्प्राणादिमत्तत्सात्मकं यथा अमुक इ
ति दृष्टान्तो नास्ति। जीवच्छरीरं सर्वं पक्ष एव। एवं लक्षणमपि केवलव्यतिरेकी हेतुः। यथा गंध
वत्त्वं पृथिवीलक्षणं। विवादपदं पृथिवी गंधवत्त्वात्। यन्न पृथिवी न तद्गंधवत् यथाऽपः।।

प्रमाणलक्षणं यथा प्रमाकरणत्वं। तथा हि। प्रत्यक्षादि प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यं प्रमाकर
णत्वात्। यत्प्रमाणमिति न व्यवह्रियते। न तत्प्रमाकरणं। यथा प्रत्यक्षाभासादि। न पुन
रेवं यत्प्रमाकरणं तत्प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यं। यथा अमुक इति अन्वयदृष्टान्तो न
नास्ति। प्रमाणमात्रस्य पक्षीकृतत्वात्। अत्र व्यवहारः साध्यः। न तु प्रमाणत्वं। तस्य प्र
माकरणत्वाद्धेतोरभेदेन साध्यत्वे दोषप्रसंगात्। एवं केवलव्यतिरेकिणो दर्शि ३५
ताः। कश्चिदन्यो हेतुः केवलान्वयी। यथा विशेषोऽभिधेयः प्रमेयत्वात्। यत्प्रमे
यं तदभिधेयं। यथा घटः। तथा चायं। तस्मात्तथेति। अत्र विशेषस्याभिधेयत्वं
साध्यं प्रमेयत्वं हेतुः। स च केवलान्वयी। यदभिधेयं न भवति तत्प्रमेयमपि न भ
वति। यथा अमुक इति व्यतिरेकदृष्टान्ताभावात्। सर्वत्र हि प्रामाणिक एवार्थोऽभिधीयते। स

वप्रमेयश्चाभिधेयश्चेति। एतेषां वान्वयव्यतिरेकि केवलव्यतिरेकि केवलान्वयिहेतूनां त्र
याणां। मध्ये यो हेतुरन्वयव्यतिरेकी स पंचरूपोपपन्न एव स्वसाध्यं साधयितुं क्षमते न
त्वेकेनापि रूपेण हीनः। एतानि पंचरूपाणि। पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरबा
बाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं चेति। एतानि पंचरूपाणि। धूमवत्त्वादावन्वयव्य
तिरेकिणि वह्नौ हेतौ विद्यंते। तथा हि धूमवत्त्वं पक्षस्य पर्वतस्य धर्मः पर्वते तस्य विद्यमा
नत्वात्। एवं सपक्षे सत्त्वं सपक्षे महानसे विद्यत इत्यर्थः। एवं विपक्षान्महाह्रदाद्व्यावृत्ति
तत्र नास्तीत्यर्थः। अत्र तु एवमबाधितविषयत्वं धूमवत्त्वं तथा धूमवत्त्वस्य हेतोर्विषयः साध्य
धर्मः तद्वह्निमत्त्वं केनापि प्रमाणेन न बाधितं न खंडितमित्यर्थः। एवमसत्प्रतिपक्षो
यस्येत्यसत्प्रतिपक्षं धूमवत्त्वं। तथा हि यस्य साध्यविपरीतसाधकं हेत्वंतरं प्रतिपक्ष
इत्युक्तं तेन धूमवत्त्वे हेतौ नास्त्येव। अनुपलंभात्। तदेवं पंचैव रूपाणि धूमवत्त्वे हेतौ वि
द्यंते। तेनैव धूमोऽग्निमत्त्वस्य गमकः। अग्निमत्त्वस्य साधकः। अग्निपक्षधर्मत्वे हेतौ पक्षधर्मता

१०

नुमानेनायस्त्वन्यो यन्वयव्यतिरेकी हेतुः। स सर्वोपि पंचरूपोपपन्न एव सद्धेतुः। अन्यथा हेत्वाभासो हे
तुरिति यावत्। केवलान्वयी तु हेतुः पूर्वस्य च साध्यं साधयति तस्य हि विपक्षाद्व्यावृत्तिर्नास्ति विपक्षाभा
वात्। केवलव्यतिरेकी चतूरूपोपपन्न एव तस्य हि सपक्षे सत्त्वं नास्ति। सपक्षाभावात्। के पुनः पक्षस
पक्षविपक्षाः उच्यंते। संदिग्धसाध्यधर्मा धर्मी पक्षः। यथा धूमानुमाने पर्वतः। सपक्षस्तु निश्चितसा
ध्यधर्मा धर्मी। यथा तत्रैव धूमानुमाने महानसः। विपक्षस्तु निश्चितसाध्याभाववान् धर्मी। यथा त
त्रैव महाह्रदः। तदेवमन्वयिव्यतिरेकि केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि लक्षणास्त्रयो दर्शिताः। ततोऽन्ये हेत्वा
भासाः। ते चानेकप्रकाराः। असिद्धविरुद्धानैकांतिकप्रकरणसमकालात्ययापदिष्टभेदात्
ते वा तत्रासिद्धस्त्रिविधः। आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धो व्याप्यत्वासिद्धश्चेति। आश्रयासिद्धो यथा।
गगनारविंदं सुरभि अरविंदत्वात् सरोजारविंदवत्। अत्र हि गगनारविंदमाश्रयः स च नास्त्येव। स्व
रूपासिद्धो यथा। शब्दो नित्यश्चाक्षुषत्वात् घटवत्। अत्र चाक्षुषत्वं हेतुः। शब्दे नास्त्येव तस्य श्रा

२यथाघटः

वलत्वात्। व्याप्यत्वासिद्धश्च द्विविधः। एको व्याप्तिग्राहकप्रमाणाभावमात्रत्वात्। अपरस्तूपाधिसद्भावात्। तत्र प्र
थमो यथा। यत्सत्तत्क्षणिकं यथा शब्दः। हिंसोपाधिकत्वात्तस्य व्याप्यत्वासिद्धत्वं वक्ष्यमाणायां क्षणिकत्वमन्यप्रयुक्त
मन्यथोपगतेस्यात्। द्वितीयो यथा। क्रत्वन्तर्वर्तिनी हिंसा अधर्मसाधनं हिंसात्वात् क्रतुबाह्यहिंसावत्। अ
त्राधर्मत्वे हिंसात्वं न प्रयोजकं। किंतु निषिद्धत्वं प्रयोजकमुपाधिरिति। यावत्साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्या ते४
पकत्वमुपाधिरित्युपाधिलक्षणं। तथा ह्यत्र निषिद्धत्वं हिंसाधर्मसाधनत्वस्य व्यापकं। यत्र यत्राधर्मत्वं तत्र तत्र
निषिद्धत्वं एवं साधने हिंसात्वेन व्याप्नोति निषिद्धत्वं न हि यज्ञहिंसात्वं तत्रावश्यं निषिद्धत्वं। अग्नीषोमीयपशुहिंसा
यां निषिद्धत्वाभावात्। नादेव निषिद्धस्योपाधेः सद्भावाद्दर्शनात्। अन्यप्रयुक्तव्याप्त्युपजीवि हिंसात्वं व्याप्य
त्वासिद्धमेव। साध्यविपर्ययव्याप्तो विरुद्धः। यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वात् व्योमवत्। कृतकत्वं हि साध्यानि
त्यत्वविपरीतानित्यत्वेन व्याप्तं। यत्कृतकं तदनित्यमिति अतो विरुद्धं कृतकत्वमिति। सव्यभिचारोऽनैकां
तिकः। स त्रिविधः। साधारणानैकांतिकः असाधारणानैकांतिकश्चेति। तत्र पक्षसपक्षविपक्षवृत्तिः साधारणानैकांतिक ११
साधारणः। स यथा शब्दो नित्यः प्रमेयत्वात् व्योमवत्। अत्र हि प्रमेयत्वं हेतुः तत्तु नित्यानित्यवृत्तिः सपक्षविप

श्री

क्षव्यावृत्तोऽसाधारणानैकांतिकः। स यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वात्। शब्दत्वं हि सपक्षान्नि
त्याद्विपक्षाच्चानित्याद्व्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्ति। प्रकरणसमः स उच्यते यस्य हेतोः साध्यहेत्वन्तरं
विद्यते। स यथा शब्दो नित्यः नित्यधर्मरहितत्वात्। इति शब्दोऽनित्यः अनित्यधर्मानुपल
ब४ ब्धेरिति। अयमेव सत्प्रतिपक्ष इत्युच्यते। पक्षे प्रमाणान्तरावधृतसाध्याभावो हेतुर्बाधितविषयः का
लात्ययापदिष्ट इत्युच्यते। स यथा। अग्निरनुष्णः पदार्थत्वात् जलवत्। अत्र हि पदार्थत्वस्य हेतोः
साध्यमनुष्णत्वं तदभावः प्रत्यक्षेणावधारितः। स्पर्शनप्रत्यक्षेणोष्णत्वोपलंभात्॥
इति व्याख्यातमनुमानं॥ ॥अतिदेशवाक्यार्थस्मरणसहकृतं सादृश्यविशिष्टपिंडज्ञानमु
पमानं॥ यथा। गवयमजानन्नपि यथा गौस्तथा गवय इति क्वचिदारण्यकपुरुषात् श्रुत्वा
वनं गतो वाक्यार्थं स्मरन्न्यदा गोसादृश्यविशिष्टं पिंडं पश्यति तदा तदा वाक्यार्थस्मरणस
हकृतं गोसादृश्यविशिष्टपिंडज्ञानमुपमानं। उपमितिकरणत्वात्। गोसादृश्यविशिष्ट
पिंडज्ञानानंतरं अयं गवयशब्दवाच्यः पिंड इति संज्ञासंज्ञिसंबंधप्रतीतिः। सैव फलं॥ ॥

इति न्यायस्यात् स्वरूपमाने॥ ॥आप्तवाक्यं शब्दः।आप्तस्तु यथाभूतस्यार्थस्योपदेष्टा पुरुषः।
वाक्यं आकांक्षायोग्यतासंनिधिमतां पदानां समूहः।अत एव गौरश्वः पुरुषो हस्तीति पदानि
न वाक्यं।परस्पराकांक्षाविरहात्॥आकांक्षा नाम प्रतिपाद्यजिज्ञासा॥परस्परान्वयसामर्थ्यं
योग्यता॥संनिधिस्तु अविलंबेनोच्चारितत्वं।अग्निना सिंचेदिति न वाक्यं।योग्यताविरहात्॥
न ह्यग्निसेकयोः परस्परं योग्यतास्ति॥तथाहि॥अग्निना निर्वर्तनीयस्य सेकरूपकार्यप्रतिक
रणत्वमग्नेः प्रतिपादितुं॥न चाग्निः सेककरणे न वृत्तुं योग्यस्तेन कार्यकारणभावलक्षणः
संबंधः॥अग्निसेकयोरयोग्यत्वाद् अग्निना सिंचेदिति न वाक्यं॥एवमेकैकशः प्रहरे प्रहरेऽ
सहोच्चरितानि गामानयेत्यादिपदानि न वाक्यं।सत्यामपि परस्पराकांक्षायां
सत्यामपि परस्परान्वययोग्यतायां परस्परसांनिध्याभावात्।यानि तु साकांक्षाणि यो
ग्यानि संनिहितानि पदानि तान्येव वाक्यं॥वाक्यं हि द्विविधं वैदिकं लौकिकं चेति॥परमाप्त श३
प्रणीतत्वेन प्रधानत्वात् वैदिकस्य प्रथममुद्देशः॥यथा ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजे १२
त॥इत्यादि यथा वा नद्यास्तीरे पंच फलानि।

संति॥ इति यथा वा तान्येव गामानयेत्यादिपदान्यविलंबोच्चरितानि॥ ननु न कुत्रापि पदानि साकांक्षा
णि किं त्वर्थाः। फलादीनामाधेयानां तीराद्याधाराकांक्षत्वात्। न च विचार्यमाणेऽर्थस्यापि
साकांक्षाः। आकांक्षाया इच्छात्मकत्वेन चेतनधर्मत्वात्। सत्यं। अर्थास्तावत् स्वपदश्रोत
रि अन्योन्यविषयाकांक्षाजनकत्वेन साकांक्षा उच्यंते। तद्द्वारेण तत्प्रतिपादकानि पदा
न्यपि साकांक्षाणीत्युपचर्यंते। यद्वा पदान्येवार्थप्रतिपाद्यार्थांतरविषयाकांक्षाजन
कत्वेनोपचारात्। पदानि साकांक्षाणि। एवमर्थाः साकांक्षाः परस्परान्वययोग्याश्च। तद्वाप
दान्यपि योग्यान्युच्यंते। संनिहितत्वं पदानामेकेनैव पुंसा अविलंबेनोच्चारितत्वं। तच्च साक्षा
देव पदेषु संभवति। नार्थद्वारेणेत्ययमर्थः संपन्नः। अर्थप्रतिपादनद्वारा श्रोतुः पदान्त

कर्तृकं वेदेनु परमाप्तप्रामहेश्वरेणोक्तत्वे सर्वमेव वाक्यं प्रमाणं। सर्वस्यैवाप्तवाक्यत्वान्। लौकिकानि वचांसि प्रमाणानि तेषोऽन्यत्र
प्रमाणं। प्रमाणस्य सतोऽत्रैवान्तर्भावात्। नन्वर्थापत्तिरपि पृथक् प्रमाणमस्ति। अनुपपद्यमानार्थदर्शनात्तदुपपादका
र विषयां अर्थानिरविषयां वाञ्छाकाङ्क्षा जनयता प्रतीयमानपरस्परान्वययोग्यार्थप्रतिपा
दानां संनिहितानां पदानां समूहो वाक्यं। पदं च वर्णसमूहः। समूहश्चात्रैककालज्ञानविषयता। नाव
एवं च तत्र वर्णानां क्रमवतामाशुतरविनाशित्वेनैकदानेकवर्णानुभवासंभवात् पूर्व
र्ण पूर्ववर्णानुभवजनितान्यवर्णश्रवणकाले पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहकृतेनान्त्यव
र्णसंबन्धेन पदस्मृत्यादनसमनयप्रदानुसृष्टेन श्रोत्रेन्द्रियेण एकदेवं सदसदनेकवर्णावगाहि
नी पदप्रतीतिर्जन्यते सहकारिसामर्थ्यात्। प्रत्यभिज्ञानवत्। प्रत्यभिज्ञानप्रत्यक्षे यथा तत्तापिपू
र्वावस्थास्फुरणस्यैव। ततः पूर्वपूर्वपदानुभवजनितसंस्कारसहकृतेनान्त्यपदविषयेण श्रोत्रेन्द्रि
येण पदार्थप्रत्ययानुसृष्टेनानेकपदावगाहिनी वाक्यप्रतीतिः क्रियते। तदिदं वाक्यमाप्त
पुरुषेण प्रयुक्तं सदभ्रान्तं नामकं प्रमाणं। फलं तु वाक्यार्थज्ञानं। तद्वेतद् प्रमाणलक्षणं लौकिकवै
दिकसाधारणं। लौकिके त्वयं विशेषः। यत्किंचिदेव ज्ञानवनिनसर्वं। आप्ततानि। वेदे वाक्यं लौकिकवाक्यं प्रमाणं। यदा

वृत्तार्थो तर
कल्पनमर्था
पत्तिः। तथा
हि। पीनो
...

१
१३

नव्य १

देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र दृष्टे श्रुते वा रात्रिभोजनं कल्प्यते दिवाऽभुञ्जाना
स्य पीनत्वं रात्रिभोजनमन्तरेणानोपपद्यते। अतः पीनत्वान्यथानुप
पत्तिप्रसूतत्वार्थापत्तिरेव रात्रिभोजने प्रमाणं। प्रत्यक्षादिभ्यो भिन्नं रात्रि
भोजनस्य प्रत्यक्षाद्यविषयत्वात्। अस्य रात्रिभोजनस्यानुमानवि
षयत्वात्। तथाहि। अयं देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते दिवाऽभुञ्जानत्वे सति
पीनत्वात्। परस्तु रात्रौ न भुङ्क्ते नासौ दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनः। य
था दिवा रात्रावभुञ्जानोऽपीनः। न चायं न तथा। तस्मान्न तथेति न। इति केवल
व्यतिरेक्यनुमानेनैव रात्रिभोजनस्य प्रतीयमानत्वात्। किमर्थमर्थाप
त्तिः कल्पनीया। नन्वभावाख्यमपि पृथक् प्रमाणमस्ति। तथाहि भावो ग्रा

देनीयं॥

नतार्थमंग कर्तव्यं। तथाहि। घटाद्यनुपलब्ध्या घटाद्यभावो
निश्चीयते। अनुपलब्धिश्चोपलब्धेरभावः। इत्यभावप्रमाणेन घटा
द्यभावो गृह्यते॥ नैतत्॥ यद्यत्र घटोऽभविष्यत्तदाद्रक्ष्यत तलमिवाह
क्षत। इत्यादितर्कसहकारितानुपलंभसनाथेन प्रत्यक्षेणैवाभा
वग्रहणात्॥ ननु इंद्रियाणि सैव ह्यार्थग्राहकाणीति चाहि इंद्रियाणि
णि वस्तुप्राप्यप्रकाशकारीणि। ज्ञानकरत्वाद्बाह्यालोकवत्। यद्ध २
वस्तु श्रेत्रे वस्तुप्राप्यप्रकाशकारिणी। इंद्रियत्वात् त्वगादिवत्। त्व
गादीनां तु वस्तुप्राप्यप्रकाशकारित्वमुभयवादिसिद्धमेव॥ श्री १४

प्रत्यक्षे २ बं वि २